

СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА У НИЖНЬОМУ ПОБУЖЖІ

[за археологічними даними] *

Н. О. Лейпунська

У першій частині статті розглянуто особливості продуктивних сил Нижнього Побужжя в період його колонізації грецькими переселенцями.

Значно важче вирішувати питання про виробничі відносини нижньобузького населення в умовах переселення і початкового етапу постійного життя на віддаленій від метрополії території. Коло джерел, які дають можливість для більш або менш повної їх інтерпретації, ще більш обмежене, ніж для характеристики продуктивних сил. Так, у нашому розпорядженні надзвичайно мало конкретних даних про характер общин, структуру власності, зокрема земельної; ще менше — про особливості розподілу суспільного продукту, поділ праці, роль і нитому вагу рабовласництва і вільної праці, орендних відносин тощо. Основа для спроби висвітлення цих питань — результати розкопок приольвійських поселень, особливості їх структури і розміщення, рештки знарядь виробництва, дослідження епіграфічних документів, спостереження над аналогічними явищами в інших регіонах античного світу.

Першочергове значення для характеристики економіки нових поселень і виробничих відносин їх мешканців має визначення форм власності на засоби виробництва, що встановилися тут, у тому числі на землю і рабів, знаряддя праці, рухоме і нерухоме майно. Відповідно до сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом основних положень про форми докапіталістичної власності, античний вид власності являє собою органічне, взаємозумовлене і взаємодіюче поєднання общинної (колективної) і приватної її форм. При цьому приватна власність перебуває у певній залежності від общинної¹.

Найбільш складною і важкою для відтворення картиною є власність на землю — основний для землеробських суспільств засіб виробництва — «базис економічного ладу»². Як відомо, земля у полісі є володінням громадської общини, що передавалося на тих чи інших правах (купівля, оренда) вільним її членам. При звичайній колонізаційній практиці група, що виселялася, визначала ті або інші території, де виділялося місце для основного поселення — центру майбутнього поліса з хорою. Майбутнє місто обводили оборонною стіною, виділялись

* *Продовження*. Початок статті див. у № 1 за 1991 рік.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 20—21; Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 428—430, 434.

² Маркс К. Вказ. праця.— С. 428.

общинна і храмова землі, округу розмежовували, ділянки у місті і на хорі роздавали членам нового колективу³.

Дослідники вже помітили, що такий чіткий і простий спосіб освоєння нових територій та влаштування апоїкій не простежується ні в Нижньому Побужжі, ні будь-де в Північному Причорномор'ї взагалі⁴. Так, оборонні споруди Ольвії зводяться не раніше початку — середини V ст. до н. е.⁵, решта ж поселень регіону взагалі їх не має. Не простежується поки що розмежування ділянок в окрузі, хоч це цілком може бути пов'язане із наступним їх зруйнуванням. Безперечно, що колонізація Нижнього Побужжя здійснювалася на інших принципах виділення території, коли головну роль відіграв факт належності колоністів до «аграрного потоку» переселенського руху⁶. Основний контингент нових мешканців Нижнього Побужжя складався з дрібних селян-землеробів приблизно рівного майнового стану, які шукали кращого життя відповідно до своїх уявлень та вимог; до нього входили ремісники, можливо, й торговці, але не вони «робили погоду». Про це свідчить практично однаковий характер перших масових жител поселенців — землянок і напівземлянок, основний набір кераміки, знарядь праці та іншої особистої власності; те саме засвідчує і характер поховань — більшість могил архаїчного некрополя близька щодо «рівня багатства», вони досить скромні, хоч поховальний інвентар складається з досить цінних речей — розписної кераміки, бронзових виробів, зброї. Різко вирізняються лише чотири поховання із золотими речами, а взагалі золоті речі (45 екземплярів) присутні в 24 комплексах із 248⁷.

Головним прагненням переселенців було отримання своєї земельної ділянки, придатної для продуктивного використання, з цього і випливають ті особливості формування земельної власності, які можна намітити з обмежених наявних матеріалів.

На першому етапі освоєння регіону (перша половина VI ст. до н. е., головним чином Березанський лиман) всі поселення були переважно середніх розмірів — від 2—3 до 5—8 га. Площа поселення на території Ольвії становила близько 6 га⁸. Житлові приміщення мали схожий характер — це напівземлянкові житла, поруч з якими розташовані зернові і господарські ями. Поселення тяжіли економічно і соціально до поселення на Березані — на цей час напівміського поселення із зростаючою урбанізацією⁹. Освоєні у зазначений час території належали Березані як полісу¹⁰, інші поселення, мабуть, не мали будь-якої самостійності. Все це свідчить про те, що, очевидно, на першому етапі всі освоєні колоністами землі являли собою общинну власність першого громадського колективу, який розподіляв наділи між вільними громадянами. Правова і суто процедурна сторона цього першого поділу землі в Нижньому Побужжі залишається неясною.

Істотно змінюється картина в другій половині VI ст. до н. е., коли практично одночасно різко зростає кількість населених пунктів, вони обіймають значну частину берегів Бузького, Дніпровського, Березанського лиманів, збільшується їх густина, урізноманітнюється характер забудови. Досить чітко виділяються дрібні хутори, середні поселення,

³ Витрувій, I, 1, 72—75; Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — С. 241—246.

⁴ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 3, 4.

⁵ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985. — С. 86, 88; Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. Комплекс Западных ворот в Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 11.

⁶ Крыжицкий С. Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 47.

⁷ Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988. — С. 21—23.

⁸ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // ПГКСВП. — Тбилиси, 1979. — С. 120; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 25.

⁹ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 11.

¹⁰ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // ХКААМ. — М., 1976. — С. 82.

великі «агломерації», однак усі вони мають так звану «кущову» — ойкісну структуру¹¹.

Всі поселення, великі й дрібні, склалися із поєднання окремих домогосподарств, ойкосів, «модулів», площа яких становила 0,1—0,2 га. Це свідчить про практично рівноправний розподіл індивідуальних ділянок земельної власності незалежно від розмірів поселення.

Однак певна різнотиповість поселень підкреслюється їх розміщенням відносно Ольвії. Так, дрібні хутори, господарства, що володіли площею 0,1—0,2 га і були населені 1—2 сім'ями, обіймали досить великий відтинок узбережжя Бузького лиману — близько 15 км (від с. Парутино до Старої Богданівки). Таких хуторів відкрито тут близько 70, вони складають половину всіх відкритих пунктів. Мешканці хутора (10—15 чоловік) при нескладній техніці обробітку землі і відносно нерозвинутості знарядь навряд чи могли обробляти більші наділи, ніж ті, що безпосередньо прилягали до хутора. Щодо свого соціального стану, то це, найпевніше, були вільні орендарі або дрібні земельні власники — жодних даних, які конкретизували б соціальний статус населення і характер їх організації, немає. Може йтися про приватну власність на фоні общинної, що цілком відповідає звичайній античній формі власності. Територіальне виділення цієї групи пам'яток свідчить про спеціфічний статус їх громадської організації, однак визначення його утруднене. Вірогідно, вони відповідають найменуванню хоріон. У Малій Азії саме хоріон був дрібною податною одиницею, що сплачувала податок полісові¹².

Поселення середніх розмірів (площа 2—4 га, Аджигол — 9 га) концентруються на південь і південний захід від Ольвії, на деякій відстані від неї¹³. Домогосподарства в них мають площу близько 0,1—0,2 га (практично той же «модуль»), тут мешкало по 10—20 сімей. Такі поселення цілком відповідають терміну *κωμη* (село), вони являли собою невелику общину, що володіла своєю землею¹⁴. Характер забудови сіл практично не відрізняється від забудови хуторів (напівземлянкові житла, господарські та зернові ями, невеликі присадибні ділянки), як і загальний економічний рівень життя населення. Відстань між такими селами — близько 6 км. Сільськогосподарські роботи провадилися, мабуть, на прилеглих до села землях, поділених між його мешканцями. Наділи тут могли бути більшими, а населення — становити общину громадян, які не володіли ойкопедонами в Ольвії (сусідську, родинну?).

При цьому своєрідний вузол поселень в Аджигольській балці, котрий деякі дослідники розглядають як спеціалізований центр тваринництва¹⁵, де й оброблялися продукти скотарства, може становити окрему общину, власність якої визначалася не тільки земельними володіннями, а й стадами.

Нарешті, безпосередньо під Ольвією останнім часом виявлено великі поселення (поки що їх тільки два або три), — «агломерації» хуторів-модулів. Вони заселялися поступово (але у вузький проміжок часу), без суворої регламентації, займали площу близько 50—70 га, де могло проживати 100—120 сімей¹⁶. Населення «агломерацій» обробляло присадибні ділянки, щільність забудови досить висока, садиби

¹¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 23—25, 29—31.

¹² Голубцова Е. С. Сельская община Малой Азии III в. до н. э. — III в. н. э. — М., 1972. — С. 28.

¹³ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Отрешко В. М., Рубан В. В. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП. — К., 1980. — С. 4, 5.

¹⁴ Голубцова Е. С. Указ. соч. — С. 28.

¹⁵ Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития ольвийской хоры (VI—II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 19—26.

¹⁶ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Отрешко В. М., Рубан В. В. Указ. соч. — С. 45; Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ПИО. — Парутино, 1985. — С. 8; Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч. — С. 11; Крыжицкий С. Д. До історії... — С. 45.

стояли на відстані 20—40 м одна від одної. Очевидно, використовувались і прилеглі до поселень площі. Щодо своєї структури і системи господарювання, великі поселення не відрізнялися від інших — це ті самі аграрні селища з господарськими одиницями типу ойкосів, які належали одній сім'ї¹⁷. В соціальному відношенні вони являли собою, ймовірно, досить великі сусідські общини. Їх об'єднувало володіння землею (або оренда), однак визначення характеру общини — сусідська вона чи родинна — звичайно, суто гіпотетичне. У нашому розпорядженні немає конкретних матеріалів, які б підтверджували те чи інше визначення. Ми виходимо із того, що до часу колонізації родові відносини в метрополії вже значною мірою втратили своє значення, сусідські територіальні общини відіграють дедалі більшу роль в економіці. Таке ж становище, без сумніву, було і в переселенських колективах.

Таким чином, названі три типи поселень в окрузі Ольвії відповідають, ймовірно, трьом (або двом) варіантам общин, які залежали від центру — Ольвії — і, можливо, навіть діставали санкцію від поліса на заселення тієї чи іншої території (нагадаємо, що його оформлення належить до третьої чверті VI ст. до н. е. і збігається в часі з початком життя на більшості поселень).

Відтак можна припустити таку відмінність у володінні земельними ділянками та характері общин ольвійської хори архаїчного часу. Сім'ї орендарів або землевласників дрібних хуторів обробляли невеликі прилеглі до них ділянки, вони не мали активної общинної організації. Остання могла виникати лише у зв'язку з необхідністю використання пасовищ, водних ресурсів тощо.

Невеликі общини сіл володіли більшими наділами (крім невеликих присадибних ділянок). На присадибних ділянках було досить багато господарських ям — не менш як по 3—6 на житло¹⁸. Це були найможливі орендарі (або землевласники) з вищим рівнем общинної організації.

Нарешті, жителі великих агломерацій мали розташовані всередині площі свого поселення невеликі наділи. Їх близькість до Ольвії передбачає і тіснішу залежність від неї. Можливо, тут жителі Ольвії одержували свої основні ділянки поряд з ойкопедонами — близькість до міста високо цінувалася. Правда, існує й інша думка — тут селилися колоністи, які незалежно прибули з метрополії, стихійно формуючи нові аграрні поселення¹⁹.

У всіх випадках общини Нижнього Побужжя являли собою колективи громадян, які володіли або використовували певну територію і були об'єднані нею. При цьому посівні землі були у приватному володінні або користуванні, найпевніше, повторному (оренда, власність у результаті купівлі), а пасовища, промислові угіддя використовувалися спільно, як це властиво античній формі общини²⁰.

Не можна не відзначити, що на ольвійському поселенні другої половини VI ст. до н. е. немає місця для земельних наділів — поблизу землянкових жител не простежуються присадибні ділянки, господарські та зернові ями поодинокі. Тут община виділяла місце тільки для жител — «будинків колоністів»²¹, у яких мешкали перші покоління ольвіополітів. Ольвія формувалась як міський центр «земельних власників»²². Населення міста володіло ділянками на поселеннях, обробляючи їх своїми силами або здаючи в оренду, як це було широко заведено в античному світі. Ремісники і торговці становили меншість.

¹⁷ Крижицький С. Д. До історії ... — С. 45.

¹⁸ Марченко К. К., Доманський Я. В. Античное поселение Старая Богдановка-2 // АСГЭ.— 1981.— № 22.— С. 62—74.

¹⁹ Крижицький С. Д., Буйських С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 94.

²⁰ Маяк И. Д. Проблема генезиса римского полиса // ВДИ.— 1976.— № 4.— С. 53.

²¹ Крижицький С. Д. Античные жилые дома Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 15.

²² Маркс К. Вказ. праця.— С. 434.

При цьому археологічні матеріали свідчать про невисокий майновий рівень мешканців як Ольвії VI ст. до н. е., так і її округи, а також відсутність істотної поляризації населення.

Таким чином, структура земельної власності нижньобузького регіону являла собою організм, що формувався поступово. До третьої чверті VI ст. до н. е. (часу остаточного оформлення поліса) він являв собою досить складну систему. Всі землі регіону, особливо прибережна смуга, очевидно, були общинними володіннями поліса. Формування їх меж, можливо, почалося з середини VI ст., коли виникає одне із найбільш північних поселень — уже згадувана Велика Корениха I та ряд поселень по берегах лиману.

Здавалося б, місцевість, що безпосередньо прилягала до Ольвії, мала бути освоєна раніше, ніж решта площі регіону. Однак великі приольвійські поселення виникають тільки близько третьої третини VI ст. до н. е.²³ Нагадаємо, що поселення першої половини VI ст. — зовсім відмінне явище, пов'язане з іншим потоком колонізації. У зв'язку з цим зауважимо, що давні автори іноді відзначають і такий шлях формування сільськогосподарських територій: заселення деяких хор ішло од віддалених районів до найближчих від основного центру²⁴.

Відомо, що в стародавньому світі общинні землі, якими розпоряджався поліс, складали той фонд, звідки виділялися нові, не тільки основні наділи для переселенців, а й для опойків. А значна частина їх звичайно використовувалась для пасовищ, мисливських та рибальських угідь, видобування сировини (Лаврійські срібні рудники в Греції, золоті — на Фасосі). Мабуть, такою общинною власністю була Гілея, місця святилищ на Тендрі, Левці, Гіпполаєвому мисі. Район Кінбурна — Ягорлика (Гілея) спочатку міг контролюватись общиною (і полісом) Березані, пізніше Гілея стає, очевидно, власністю ольвійського поліса. Про зв'язок Ольвії з районом Гілеї відомо з цілого ряду даних. Так, у Гілеї було давнє святилище Кібели²⁵, ольвіополіти поклонялися тут Гераклу і Борисфену²⁶. Гілея фігурує у листі жерця третьої чверті VI ст. до н. е. на уламку амфори стилю Фікеллура, де йдеться не тільки про зруйновані вівтарі Кібели, Геракла і Борисфена, а й про вивезення лісу — послано стільки-то «поганих сосен і двісті дерев»²⁷. Якщо правильне трактування листа як звіту про інспекційну поїздку в пониззя Дніпра²⁸, то ще з більшою певністю можна говорити про володіння Ольвією цими землями. Контроль над територією Гілеї зберігався принаймні до часу Нікерата (II ст. до н. е.)²⁹. Роль її не обмежувалась розташуванням тут культових місць, вона була ще й важливим джерелом сировинних ресурсів — лісу, пісків, води тощо. В цьому ж районі був і Ягорлик з його сезонними майстернями³⁰, які обслуговували Нижньобузький регіон ремісничими виробами.

Можливо, общинною власністю був і скотарський район Аджигола; зосередження тут вузла поселень певної господарської орієнтації дозволяє говорити про належність їх ольвійській общині.

Нарешті, місця святилищ на Тендрі, Левці, Гіпполаєвому мисі з давніх-давен пов'язані з ольвійськими культами, зокрема з культом Ахілла³¹ і Деметри. Ольвія була покровителькою всіх цих місць і вже

²³ Крыжицкий С. Д., Отрешко В. М. Указ. соч.— С. 11.

²⁴ Arist. Pol., VII.

²⁵ Her., IV, 76.

²⁶ Русяева А. С. Земледельческие культы Ольвии.— К., 1979.— С. 68; Русяева А. С. Эпиграфические памятники // КНООАВ.— К., 1987.— С. 146, 147.

²⁷ Русяева А. С. Эпиграфические памятники.— С. 146, 147.

²⁸ Там же.— С. 146.

²⁹ IPE, I², 34.

³⁰ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 131—143.

³¹ Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте.— Пгт, 1918.— 168 с.; Лейпунська Н. О. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1970.— № 23.— С. 60—73; Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир.— К., 1975.— С. 174—185; Русяева А. С. Земледельческие культы ... — С. 125, 126.

одне це свідчить про общинне володіння ними. Про володіння Ольвії Левкою свідчать епіграфічні пам'ятки³². Оскільки на Левці та Гіпполаевому місі були храми Ахілла і Деметри, тут можна припустити храмові володіння.

Таким чином, земельна власність у Нижньому Побужжі мала форму античної власності і на кінець VI ст. до н. е. стала однією з умов подальшого розвитку економіки поліса. Земля могла дати ольвіюполітам потрібну для населення сільськогосподарську продукцію. Обсяг її задовольняв потреби населення³³. Виходячи із загально-історичних положень, слід припустити, що розподіл одержаного продукту, і необхідного для відтворення виробництва, і надлишкового, відбувався на основі існування орендної форми в економічних відносинах. Остання ж, у свою чергу, являє собою один із варіантів докапіталістичної ренти, що дає можливість переходу натурального продукту в казну громадської общини або конкретних осіб.

Отже, за рахунок надлишкового продукту сільських поселень утримуються не тільки землевласники, які здають свої землі внайми, а й інститути поліса, що формувався, де були культовий, обмінно-торговий, організаційний центри для сільських общин.

Про існування в Ольвії інституту оренди відомо й з кількох дещо пізніших документів (лист Артікона, декрет *ΙΡΕ*, 1², 37). 1970 р. в Ольвії виявлено графіті, де, як припускають його видавці, міститься виписка із давнього закону про здачу внайми або оренду — «У перший місяць Тавреон, весною (?) здавай в оренду (μισθο) (або плати — *Н. Л.*), у другий місяць Тавреон протягом вставних днів...»³⁴. Про строки оренди немає даних, але відомо, що в Аттиці мінімальний строк державної оренди становив 10 років, приватної — один рік³⁵. Поява і розвиток орендних відносин пов'язані із розвитком товарності та грошового обігу, про що свідчить емісія дельфінів і литих асів уже в другій половині VI ст. до н. е.

Ремесло на ранньому етапі становлення античного способу виробництва мало підпорядкований характер. Хоч у VII—VI ст. до н. е. цей вид діяльності, особливо металургія, перебував у стані активного прогресивного розвитку, але основним його завданням було виготовлення знарядь для сільського господарства і власного процесу виробництва. Ремесло було спрямоване на виробництво споживчих вартостей, забезпечення відтворення життя працівника³⁶. Той факт, що ремісники працювали значною мірою на обмін, тобто створювали, здавалося б, мінові вартості, практично не змінював справи — об'єктивно основною метою їх діяльності лишалося створення споживчих вартостей.

Заняття ремеслом у Греції було в цей час ще досить шанованим (на відміну від пізнішого часу), але не давало істотного збагачення. Оскільки ремеслом займалися головним чином найбільш бідні верстви населення, які часто не мали своєї землі, та й потреба в їх праці була досить істотною при освоєнні нових територій, природно, що в числі перших колоністів були і ремісники, особливо металурги. Спочатку вони використовували, очевидно, сировинну базу Ягорлика і прилеглих районів, частково працювали і на привізному металі. Особливо це стосується бронзолivarного виробництва, основна сировина для якого в Нижньому Побужжі відсутня. Вони виготовляли необхідні знаряддя праці, предмети побуту, прикраси. Засвідчено високий рівень ливарної справи вже не пізніше кінця VI — початку V ст. до н. е., продукцію її становили і високохудожні вироби. Досить високого роз-

³² *ΙΡΕ*, 1², 26, 325, 326.

³³ *Крыжицкий С. Д.* Опыт палеоэкономической реконструкции. Античное государство Ольвия (VI—I вв. до н. э.) // Рукопись.— НА ИА АН УССР.— 1987.— С. 419.

³⁴ *Виноградов Ю. Г., Русяева А. С.* Культ Аполлона и календарь в Ольвии // ИААСП. 1980.— С. 46—48.

³⁵ *Там же.*— С. 63.— Посилання 196.

³⁶ *Маркс К.* Вказ. праця.— С. 463.

витку досягли будівельна справа (відомі храми двох теменосів VI ст. до н. е.), каменярска, деревообробна, косторізна, гончарна. Домашніми заняттями жінок було прядіння і ткацтво, частково — виготовлення посуду.

Якою мірою домашнім можна вважати і металургійне ремесло на поселеннях — їх продукція не тільки виготовлялася безпосередньо у житлових приміщеннях (таке явище простежується в Ольвії), а й уживалася, вірогідно, самими виготовлювачами.

Так чи інакше, ремісники створювали потрібний обсяг предметів, серед яких перше місце належало знаряддям праці для сільського господарства і ремесла. Інструменти ремісників, їх індивідуальні знаряддя праці були ще нескладні, як і рівень поділу праці всередині галузі (існування обробки чорного і кольорового металу в одній майстерні). Їх продукція, природно, ставала предметом обміну, але, мабуть, ще значною мірою в натуральній або напівнатуральній формі — недорозвинутість грошового обігу періоду становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі характеризується «натуральною» формою монетних знаків цього часу — стрілок і дельфінів.

Обмін посідав істотне місце в становленні античного способу виробництва в Нижньому Побужжі. Однак роль його не може бути трактована однозначно. Тривалий час переважала думка про торговий характер усіх ранніх грецьких поселень, і особливо Ольвії³⁷. Час від часу такі уявлення про обмінну сферу діяльності ранньої Ольвії виникають і тепер. Однак вивчення історії Ольвії доби архаїки дозволяє говорити про досить складну картину формування її торговельно-обмінних зв'язків та їх не надто великий потенціал.

У першій половині VI ст. до н. е. про будь-яку істотну торгівлю чи обмін говорити не доводиться — поселення були нечисленні, там існував необхідний натуральний обмін (монети цього часу невідомі), а поза межами регіону античні речі практично поодинокі³⁸. Із зростанням заселеності Нижнього Побужжя природно змінюється і роль обміну, і його характер. Сільськогосподарська продукція другої половини VI ст. до н. е. ще не створювала тієї маси надлишкового продукту, який міг стати основою товарного обміну з віддаленими контрагентами, — чи то метрополіями, чи варварами Північного Причорномор'я. За приблизними підрахунками, вона могла становити 5—17,6 тис. тонн³⁹. Частина ольвійського хліба і деякої іншої продукції все-таки, мабуть, надходила в метрополію в обмін на імпортні товари, які становлять значний обсяг у матеріалах Ольвії, але в цілому виробництво хліба було спрямоване на власні потреби. Звичайно, торговці складали певну частину населення Ольвії, а поява тут уже в VI ст. до н. е. дрібної монети для місцевого обігу свідчить про підвищення рівня товарності продукції. Однак при цьому натуральний обмін був усе ще визначальним — у кожному господарському осередку, особливо на поселеннях, переважає напівнатуральне господарство, побудоване на виготовленні всього необхідного (їжа, предмети побуту, одяг). Купувались, очевидно, тільки деякі ремісничі вироби — знаряддя праці, гончарний посуд тощо.

Важливе місце в характеристиці економічних відносин населення і рівня виробництва посідає питання про поділ праці, складну систе-

³⁷ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953. — С. 54; Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 7—40.

³⁸ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Д. 1—27; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — С. 12—20; Вахтина М. Ю. Греко-варварские контакты VII—VI вв. до н. э. по материалам степной и лесостепной зон Северо-Западного Причерноморья и Крыма: Автор. дисс. ... канд. истор. наук. — Л., 1984. — С. 9; Щеглов А. Н. Северо-понтийская торговля хлебом во второй половине VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология (доклад) // IV Всесоюзный симпозиум по древней истории Причерноморья. — Цхалтубо — Вапи, 1985.

³⁹ Крыжицкий С. Д. Опыт палеоэкономической ... — С. 419.

му, що охоплює різні сфери діяльності суспільства, і категорії більш загального та приватного характеру. Природний поділ праці (статевовіковий) в античному, досить високо організованому суспільстві вже не відіграє такої істотної ролі, як на більш ранніх етапах розвитку, хоч у ньому ще мають місце його прояви (домашня жіноча праця, чоловіча праця в сільському господарстві та ремеслі і т. д.).

В суспільному поділі праці основну роль відіграють більш загальні категорії — відокремлення ремесла від землеробства, відповідно поселень сільського й урбаністичного характеру, виділення обміну тощо. Всі ці категорії, як видно із викладеного вище, вже досить певно простежуються в Ольвії. Однак межі між ними все ще лишаються досить розмитими — сільським господарством дуже часто займається городянин, ремеслом — житель села, торгівля могла бути заняттям різних соціальних груп і т. д. В більш загальних випадках слід говорити про відмінності між функціональним змістом Ольвії другої половини VI ст. до н. е. і сільських поселень, але неможливо говорити про чітко виражену протилежність і навіть суперечності між ними. Специфіка ольвійського поселення з точки зору економіки полягала в досить високому для свого часу рівні розвитку ремесла і соціального стану населення. Відігравало роль і зосередження тут релігійного центру регіону, помешкання найбільш багатих і провідних у соціальному відношенні членів общини. Але мешканці Ольвії перебували в настільки тісному зв'язку і взаємозалежності із сільським населенням, що говорити про відмінності, які далеко зайшли, здається передчасним. На користь цього свідчить і наявність, хоч і в невеликому обсязі, залишків ремісничої діяльності на архаїчних поселеннях ольвійської округи: на поселеннях Козирка XV, Чортовате II, Велика Чорноморка II і в Аджигольському могильнику знайдено уламки ливарних форм, тиглів, ллячки, шматки шлаків⁴⁰.

Певний рівень поділу праці в сільському господарстві засвідчений і формуванням уже не раз згадуваного тваринницького центру в Аджигольській балці.

Процес поділу праці всередині різних галузей господарства вже мав місце, однак він ще не чітко виражений, рівень їх спеціалізації відносно невисокий — про це свідчить існування виробництва чорної та кольорової металургії в одній і тій самій майстерні, відсутність відокремлених від житла майстерень, відносно невелике число вузько спеціалізованих інструментів⁴¹.

Рівень поділу праці в період становлення античного способу виробництва відповідав такому в метрополії, можливо, маючи лише більш розмиті межі між категоріями. Він цілком задовольняв вимоги експлуатації продуктивних сил Нижнього Побужжя в цей час.

В найтіснішому зв'язку з характером розвитку економіки слід розглядати і соціально-демографічну ситуацію, що формується в Нижньому Побужжі. Етнічний портрет цього населення не викликає сумніву, — тут переважає грецький етнос. Якщо навіть судити за наявністю ліпної кераміки на поселеннях, то і тоді говорити про переважання варварського етносу не доводиться — відсоток ліпної кераміки становить від 3—4% в Ольвії до 16—20% на поселеннях⁴². Соціальні ха-

⁴⁰ Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Marytzyn.— Leipzig, 1913.— Bd. 5,5.— S. 60—66; Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана // Открытия молодых археологов Украины.— К., 1976.— Ч. 1.— С. 32; Рубан В. В. Литейная форма с поселения Козырка XV // СА.— 1979.— № 3.— С. 249—251.

⁴¹ Островерхов А. С. Про чорну металургію ... — С. 26—36; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія.— 1981.— № 36.— С. 26—37; Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста // АП АН УРСР.— К., 1962.— № 11.— С. 75; Шелов Д. Б. Железоделательное производство в Северном Причерноморье в раннеантичное время // КСИА АН СССР.— 1979.— № 159.— С. 5; Фурманська А. І. Бронзоліварне ремесло в Ольвії // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 62, 61.

⁴² Марченко К. К. Варвари в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 41—51.

рактистики уявляються нам більш спірними, виявлення їх становить значні утруднення при відсутності досить переконливих фактичних даних.

Виходячи з того, що античний спосіб виробництва з'явився в Нижньому Побужжі в готових, що відповідали існуючим у метрополії VII—VI ст. до н. е. формах, тут також слід шукати ті самі класи і стани. Слід сказати, що в Іонії періоду колонізації соціальна картина була надзвичайно напруженою і строкатою. Широко відомо про гостру соціально-політичну боротьбу в цей час, яка відобразила перехід від родового до ранньокласового суспільства. Рабство і рабоволодіння хоч і мають місце, але не набули ще всеосяжного характеру. Водночас практично визначальну в економіці роль відігравав клас дрібних виробників—вільних земельних власників і орендарів та ремісників. Істотну роль відіграють і торговці. Всі ці класові й станові одиниці ще не були досить чітко виділені. Рабовласники не мали великого числа рабів, поки рабство носило патріархальний, ойкосний характер. Крім того, існували і напівзалежні групи населення з нестабільним соціальним статусом. Схожа картина спостерігається і в Нижньому Побужжі. За писемними й археологічними джерелами тут можна спробувати виділити різні соціальні групи, пов'язані певними виробничими відносинами. Це землевласники, вільні сільські жителі, які не мали землі (орендарі), але, можливо, володіли знаряддями праці; вільні ремісники з власними знаряддями праці; торговці, які вже спеціалізовано займалися обміном, але частина їх могла бути водночас і селянами, ремісниками, землевласниками; напіввільні раби. Більшість цих категорій населення відома з унікальних писаних пам'яток Нижнього Побужжя—листів на свинці. Йдеться про лист Ахіллодора, який датується другою половиною—кінцем VI ст. до н. е., або часом близько 500 р. до н. е.⁴³, лист Апатурія Леонакту (друга половина VI ст. до н. е.) та Артикона (V ст. до н. е.). Згадуються раби, що втекли після корабельної аварії, в листі на фрагменті амфори стилю Фікеллура⁴⁴. Не вдаючись до подробиць трактування окремих сюжетів листів і, тим більше, їх епіграфічної характеристики, звернемо увагу лише на явища соціального життя, відображені в них.

Особливо багато такої інформації дає лист Ахіллодора, де згадується лихвар і водночас—домовласник та рабовласник (Анаксагор); домовласник і рабовласник (Матасій); напівзалежний або раб—фортегесій. Лист Апатурія адресований лихвареві Леонакту, який своїми операціями займається через управителя⁴⁵. Нарешті, в листі Артикона фігурують домовласники, котрі здають внайми кімнати, Мілліон і Атак⁴⁶. Тут же відповідно йдеться про бідну, але вільну сім'ю Артикона, що не має свого домоволодіння і змушена наймати житло.

Таким чином, у листах розповідається про кілька категорій населення різних рівнів і майнового, і соціального стану. Тут же є відомості про здавання внайми приміщення, які ілюструють рентні орендні відносини—це був шлях одержання прибутку. Таке ж забарвлення має і лихварська діяльність Анаксагора та Матасія. Ю. Г. Виноградов на підставі вивчення згаданих листів говорить про картину «процесу майнової та соціальної диференціації, що далеко зайшов»⁴⁷. Таке твердження здається надто категоричним. Звичайно, процес розшарування суспільства відбувався з самого початку його існування. Можливо, справді можна вважати, що в цей час уже існував досить серйозний прошарок аристократії в панівному класі, про що свідчать, на

⁴³ Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ.— 1971.— № 4.— С. 74—100; Яйленко В. П. К датировке и чтению Березанского письма Ахиллодора // ВДИ.— 1974.— № 1.— С. 133—152.

⁴⁴ Русяева А. С. Эпиграфические памятники ... — С. 147.

⁴⁵ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция.— М., 1983.— Ч. 1.— С. 293.

⁴⁶ Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России // ИАК.— 1904.— Вып. 10.— С. 10—13.

⁴⁷ Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье ... — С. 303.

думку Ю. Г. Виноградова, присвяти середини — третьої чверті VI ст. до н. е. курсу Археанаксом⁴⁸, чорнофігурного кіліка Афродіті Сірійській від імені Афіномандра, приношення в ольвійській теменос від Тихона⁴⁹, присвята чорнолакової чаші Афродіті від Метро⁵⁰. Однак археологічні матеріали, одержані при розкопках, які провадилися на значних площах, не дають картини такої явної майнової диференціації — і на Березані, і в Ольвії відкриваються досить скромні напівземлянкові споруди, немає тут великих домоволодінь, поховань, що різко виділяються (присутність відносно невеликого числа золотих речей — 45 предметів — не дає для цього підстав). Та й у текстах надзвичайно мало кількісних даних — раби, рабині, будинки⁵¹, або кілька будинків, не менш як два раби і дві рабині⁵². «Кілька будинків», якщо врахувати археологічні дані, являють собою кілька землянок. Володіння кількома рабами теж не означає особливо високого майнового стану — середній афінянин-зевгіт володів двома-трьома рабами⁵³. Та й втрата одного фортегесія була для Ахіллодора дуже відчутною. Невідомий і обсяг лихварства та спосіб повернення боргів Анаксагора і Леонакта з листів Апатурія. Нарешті, і нестабільне становище фортегесія — чи то вільновідпущеник, чи то неповноправний, чи то раб — теж не говорить на користь сильного і сталого розшарування — людина могла перебувати в тому чи іншому соціальному стані в силу тих чи інших обставин, а не приречена на рабське становище до кінця своїх днів.

Судячи з наведених вище даних, слід визнати, що для VI ст. до н. е. вже можна говорити про наявність у Нижньому Побужжі всіх соціальних груп античного суспільства: вільних громадян общини, у тому числі землевласників (рабовласників), майновий статус яких був залежний не стільки від числа рабів, скільки від рентних (орендних) відносин, дрібних вільних виробників (землеробів та ремісників), купців, напіввільних груп населення, рабів. Серед соціально залежних груп певне місце посідає варварський елемент, хоч дослідники говорять про це явище з великою обережністю⁵⁴. Можливо, вже на той час існував і інститут вільновідпущеників.

Про переважання (у кількісному відношенні) стану вільних землеробів свідчить весь устрій ольвійської сільськогосподарської території — кожний господарський «модуль» належав вільній сім'ї громадянина, а судячи з їх близьких розмірів, наділення землею було практично рівноправним. Про це ж свідчать якоюсь мірою і палеоекономічні розрахунки, які дають уявлення про кількість обробленої землі в Нижньому Побужжі. В разі застосування рабської сили продуктивність праці звичайно стає нижчою⁵⁵.

Щодо форм і обсягів розподілу та співвідношення достатнього і надлишкового продукту як сільського господарства, так і ремесла, то, звичайно, конкретну кількісну картину відтворити зараз практично неможливо. Однак цілком певно можна сказати, що в основі цього розподілу лежить докапіталістична рента (натуральна і напівнатуральна) в її орендній формі.

Таким чином, у VI ст. до н. е. античний спосіб виробництва у Нижньому Побужжі пройшов етап свого становлення. Тут, при значному освоєнні продуктивних сил, сформувалася землеробська база економіки, антична форма власності, в тому числі й особливо — на зем-

⁴⁸ *НО*, 103.

⁴⁹ *Леві Е. И.* Матеріали ольвійського теменоса // *Ольвия. Теменос и агора.* — М.—Л., 1964. — С. 149; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 393; *Русяева А. С.* Эпиграфические памятники ... — С. 135, 136.

⁵⁰ *Голстой И. И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. — М.—Л., 1953. — № 25.

⁵¹ *Виноградов Ю. Г.* Древнейшее греческое письмо ... — С. 74—100.

⁵² *Яйленко В. П.* К датировке ... — С. 133—152.

⁵³ *Доватур А. И.* Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э. — Л., 1980. — С. 43.

⁵⁴ *Марченко К. К.* Варвары в составе населения ... — С. 121, 133.

⁵⁵ *Крыжицкий С. Д.* Опыт палеоэкономической ... — С. 414.

лю; поступово зростає роль і обсяг продукції ремесла (при збереженні її споживчого характеру) та обміну (натурального і грошового).

Ще К. Маркс встановив, що античний спосіб виробництва пройшов у своєму розвитку не менш як дві основні стадії. Перша з них визначається патріархальною системою рабства, з використанням невеликого числа рабів, головним чином безпосередньо в домашньому господарстві або як помічників у сільському чи ремісничому виробництві. Друга характеризується перетворенням рабства в основу виробництва⁵⁶. Рівень розвитку економіки в Нижньому Побужжі, мабуть, відповідав першій з цих стадій. Крім патріархальної системи рабства, розрахованої на виробництво безпосередніх засобів до існування, для неї характерне панування дрібного селянського господарства і виробництва дрібних самостійних ремісників, слабкий розвиток рабовласницького господарства як такого, відносно невисокий рівень торгівлі і ремесла, товарного і грошового обігу⁵⁷. Саме такі риси спостерігаються в економіці Нижнього Побужжя архаїчного часу. Водночас формуються і відповідні виробничі відносини всередині нової общини. До третьої чверті VI — не пізніше кінця VI ст. до н. е. вже можна говорити про завершення цього початкового, по відношенню до тривалої історії античного Побужжя, процесу. Оформлення поліса було надбудовним вираженням описаних базисних економічних явищ.

Н. А. Лейпунская

СТАНОВЛЕНИЕ АНТИЧНОГО СПОСОБА ПРОИЗВОДСТВА В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

В статье освещаются вопросы производственных отношений на этапе становления античного способа производства в Нижнем Побужье. На основании исследования размещения населенных пунктов в приольвийском регионе определяется структура и характер земельной собственности как античной ее формы. Рассматриваются вопросы аренды и рентных отношений в экономике; значение ремесла и обмена, разделения труда, этнодемографические и социальные характеристики населения. Уровень развития экономики Нижнего Побужья на рассматриваемом этапе определяется как первая стадия развития античного способа производства, в основе которой лежит патриархальная система рабства, преобладание мелкого производства в сельском хозяйстве и ремесле.

N. A. Leipunskaya

FORMATION OF THE ANTIQUE METHOD OF PRODUCTION IN THE LOWER BUG AREA (BY THE ARCHAEOLOGICAL DATA)

The problems of production relations at the stage of formation of the antique method of production in the Lower Bug area are elucidated. Structure and character of the antique form of the earth property are determined as based on the study of allocation of settlements in the Olbian region. Problems of lease and rental relations in economics as well as importance of handicraft and exchange, division of labour, ethno-demographical and social characteristics of population are considered. The level of development of economics of the Lower Bug area at the stage under consideration is determined as the first stage of development of antique way of production which is underlain by patriarchal system of slavery, prevalence of small-scale production in agriculture and handicraft.

Одержано 11.09.90

⁵⁶ Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 346.— Прим. 24.

⁵⁷ Кузицин В. И. К. Маркс об античной экономике // ВДИ.— 1983.— № 2.— С. 7.